DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-06-11-16 **Pages: 185-195**

Oriental Journal of Social Sciences

ORIENTAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojss

THE ROLE OF RELIGIOUS SOCIALIZATION AND UPBRINGING IN THE MORAL FORMATION OF YOUTH: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Ibadulla Abdullayevich Abdullayev
Ma'mun University
Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences
Khiva, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: youth, moral formation, religious upbringing, religious socialization, moral values, moral foundations, internalization, family, education, religious community, socio-philosophical analysis.

Received: 10.11.2026
Accepted: 11.11.2026
Published: 12.11.2026

Abstract: This article examines the role of religious socialization and religious upbringing in the moral formation of young people from a socio-philosophical perspective. The study develops the discussion by engaging with Jesse Smith's longitudinal research on religious upbringing and young adult moral formation and with research by Philip Schwadel and Sam A. Hardy on religiosity and Schwartz's values. Smith's analysis of the National Study of Youth and Religion distinguishes several modes of adolescent religious socialization, including family, congregation, school, and family religious tradition, and relates them to later moral foundations and values. The article argues that religious upbringing should not be reduced to the transmission of religious knowledge or attendance at religious services. Rather, its moral significance depends on repeated practices, family communication, institutional contexts, symbolic meanings, and the internalization of norms into relatively stable dispositions. Particular attention is given to the distinction between external religious participation and internal moral motivation, as well as to the methodological limits of transferring findings from the United States directly to Uzbek society. The article proposes a conceptual model in which faith, socialization,

internalization, and moral action form interconnected but analytically distinguishable stages of moral development.

YOSHLARNING AXLOQIY SHAKLLANISHIDA DINIY IJTIMOIYLASHUV VA TARBIYANING O‘RNI: IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL

Ibadulla Abdullayevich Abdullayev
Ma’mun universiteti
dotsent v.b., falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Xiva, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: yoshlar, axloqiy shakllanish, diniy tarbiya, diniy ijtimoiylashuv, axloqiy qadriyatlar, axloqiy asoslar, internalizatsiya, oila, ta’lim, diniy jamoa, ijtimoiy-falsafiy tahlil.

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlarning axloqiy shakllanishida diniy tarbiya va diniy ijtimoiylashuvning o‘rni ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosini Jesse Smithning yoshlar diniy tarbiyasi va keyingi axloqiy shakllanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan tadqiqoti tashkil etadi; u, shuningdek, Philip Schwadel va Sam A. Hardyning diniylikning turli ko‘rinishlari hamda Schwartz qadriyatlari o‘rtasidagi munosabatga doir izlanishlari bilan boyitiladi. Smith National Study of Youth and Religion (NSYR)ning ochiq ma’lumotlari asosida o‘smirlik davridagi diniy ijtimoiylashuvning oila, diniy jamoa va maktabdagi shakllari keyingi axloqiy asoslar va qadriyatlar bilan qanday bog‘lanishini tahlil qiladi. Mazkur natijalar diniy tarbiyani faqat diniy bilimlarni uzatish jarayoni sifatida emas, balki axloqiy me’yorlar, qadriyatlar, odatlar va o‘z-o‘zini baholash mezonlarini ichkilashtirishga ta’sir etuvchi ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Maqolada diniy e’tiqodning o‘zi bilan diniy ijtimoiylashuv shakllarini farqlash, tashqi diniy amaliyotdan ichki axloqiy motivatsiyaga o‘tish, oila va ta’lim muhitining vositachilik roli hamda O‘zbekiston jamiyati sharoitida ushbu masalani o‘rganishning metodologik chegaralari asoslab beriladi. Tadqiqot natijasida diniy tarbiyaning axloqiy shakllanishga ta’sirini “e’tiqod – ijtimoiylashuv – internalizatsiya – axloqiy xulq” uzviyligi orqali tushuntirish taklif etiladi.

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ И ВОСПИТАНИЯ В НРАВСТВЕННОМ СТАНОВЛЕНИИ МОЛОДЁЖИ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Ибадулла Абдуллаевич Абдуллаев
Университет Маъмун
и.о. доцента, доктор философии (PhD) по философским наукам
Хива, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: молодёжь, нравственное становление, религиозное воспитание, религиозная социализация, нравственные ценности, нравственные основы, интернализация, семья, образование, религиозная община, социально-философский анализ.

Аннотация: В данной статье с социально-философской точки зрения анализируется роль религиозного воспитания и религиозной социализации в нравственном становлении молодёжи. Теоретическую основу исследования составляют работа Джесси Смита (Jesse Smith), посвящённая изучению взаимосвязи между религиозным воспитанием молодёжи и её последующим нравственным становлением, а также исследования Филипа Шваделя (Philip Schwadel) и Сэма А. Харди (Sam A. Hardy), рассматривающие взаимосвязь различных форм религиозности с ценностями Шварца. На основе открытых данных Национального исследования молодёжи и религии (National Study of Youth and Religion, NSYR) Смит анализирует, каким образом различные формы религиозной социализации в подростковом возрасте, осуществляемые в семье, религиозной общине и образовательной среде, связаны с последующим формированием нравственных основ и ценностных ориентаций личности. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости рассматривать религиозное воспитание не только как процесс передачи религиозных знаний, но и как социокультурный механизм, влияющий на интернализацию нравственных норм, ценностей, поведенческих установок и критериев самооценки. В статье обосновывается необходимость разграничения религиозной веры как таковой и различных форм религиозной социализации, рассматривается переход от внешних проявлений религиозной практики к внутренней нравственной мотивации, раскрывается посредническая роль семьи и образовательной среды, а также определяются методологические ограничения изучения данной проблемы в условиях узбекистанского общества. По

результатам исследования предлагается объяснять влияние религиозного воспитания на нравственное становление личности через взаимосвязанную последовательность «вера – социализация – интернализация – нравственное поведение».

Kirish. Yoshlarning axloqiy shakllanishi zamonaviy jamiyatning eng muhim ijtimoiy-falsafiy masalalaridan biridir. Chunki axloqiy yetuklik faqat shaxsning alohida xulqiy tanlovlarini emas, balki jamiyatda ishonch, o‘zaro hurmat, mas’uliyat, hamjihatlik va ijtimoiy birdamlikning qay darajada qaror topishini ham belgilaydi. Ayniqsa, o‘smirlik va ilk yoshlik davri shaxsning qadriyatlar tizimi, o‘zlikni anglash shakllari va to‘g‘ri-noto‘g‘ri haqidagi tasavvurlari nisbatan barqarorlashib boradigan davr sifatida alohida ahamiyatga ega. Maqolada Jesse Smithning “Linking Religious Upbringing to Young Adult Moral Formation” nomli tadqiqotiga tayangan holda dinning yoshlarning axloqiy shakllanishidagi o‘rni to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoritilmay, mavzu ilmiy jihatdan takomillashtiriladi hamda “din” va “diniy ijtimoiylashuv” tushunchalarini aynanlashtirmaslik zarurligi urg‘ulanadi. Smithning tadqiqoti dinning umumiy mavjudligini emas, balki o‘smirlik davrida diniy tajribaning qaysi shakllari keyingi axloqiy xususiyatlar bilan bog‘lanishini o‘rganadi. U NSYRning ochiq ma’lumotlaridan foydalanib, oila, diniy jamoa, maktab va oilaviy diniy an’ananing turli ko‘rinishlarini tahlil qiladi [1].

Muhokama va natijalar. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqotning asosiy muammosi quyidagicha qo‘yiladi: diniy tarbiya yoshlarning axloqiy shakllanishiga qaysi mexanizmlar orqali ta’sir ko‘rsatadi va tashqi diniy tajriba qanday qilib ichki axloqiy mezon va motivatsiyaga aylanishi mumkin? Bu savol diniy tarbiyani faqat normativ taqiqlar tizimi sifatida emas, balki shaxsning axloqiy idroki, qadriyatlari va amaliy xulqini shakllantiruvchi murakkab ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida o‘rganishni talab qiladi. Maqolaning maqsadi — diniy ijtimoiylashuvning yoshlarning axloqiy shakllanishiga ta’sirini nazariy jihatdan qayta talqin qilish, diniy tarbiyaning oila, ta’lim va jamoa orqali amalga oshadigan mexanizmlarini ochib berish hamda mazkur masalani O‘zbekiston jamiyati sharoitida tadqiq etish uchun konseptual asos taklif qilishdir.

1. Diniy tarbiya va axloqiy shakllanishning nazariy munosabati. Jonathan Haidtning axloqiy asoslar nazariyasiga ko‘ra, insonning axloqiy hukmlari faqat ongli va ratsional mulohazalarning natijasi emas; axloqiy sezgi va intuitiv baholash ham axloqiy qarorlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Haidt axloqiylikni g‘amxo‘rlik, adolat, sadoqat, hokimiyat va muqaddaslik kabi bir necha axloqiy asoslar orqali tushuntiradi [4]. Shalom Schwartz qadriyatlarni inson xatti-harakatini yo‘naltiruvchi motivatsion maqsadlar sifatida tizimlashtirib, turli madaniy

muhitlarda uchraydigan o‘nta motivatsion jihatdan farqlanuvchi qadriyat turini ajratadi. Shu sababli diniy tarbiyaning axloqiy ta’sirini o‘rganishda faqat “to‘g‘ri–noto‘g‘ri” chegaralarini emas, balki yoshlarning qanday hayotiy maqsadlarni ustuvor deb bilishini ham tahlil qilish zarur [5]. Din va axloq o‘rtasidagi munosabatni faqat “din axloqni yaratadi” yoki “axloq diniy e’tiqoddan mustaqil” kabi ikki qutbli qarama-qarshilikda talqin qilish yetarli emas. Ijtimoiy-falsafiy yondashuvda din shaxsga borliqning ma’nosi, oliy qadriyatlar, burch, javobgarlik, ezgulik va yovuzlik haqidagi tasavvurlarni taqdim etuvchi ramziy-ma’naviy tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tizimning axloqiy ta’siri esa shaxsning real ijtimoiy munosabatlari va kundalik tajribasi bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Diniy tarbiyaning axloqiy ahamiyatini tushuntirishda uchta darajani farqlash maqsadga muvofiq: birinchisi – mazmuniy daraja, ya’ni e’tiqod va diniy-axloqiy g‘oyalar; ikkinchisi – ijtimoiylashuv darajasi, ya’ni ushbu g‘oyalarni oila, maktab, jamoa va boshqa muhitlar orqali o‘zlashtirish; uchinchisi – shaxsiy daraja, ya’ni me’yor va qadriyatlarning ichkilashib, nisbatan barqaror axloqiy moyillik va xulq shakliga aylanishi. Demak, diniy ta’limning axloqiy samarasi faqat uning mazmuniga emas, balki uning qanday o‘zlashtirilishi va amaliy hayotda qayta ishlab chiqilishiga ham bog‘liq. Smithning konsepsiyasida axloqiy xususiyatlarni o‘lchash uchun Jonathan Haidtning axloqiy asoslar yondashuvi va Schwartzning qadriyatlar tipologiyasi qo‘llanadi. Smith axloqiy asoslarni chegaraga asoslangan, ya’ni to‘g‘ri va noto‘g‘rini ajratishga doir proskriptiv axloq (inson qanday harakatlardan tiyilishi, nimalarni qilmasligi kerakligi haqidagi taqiq va cheklovlarga urg‘u beruvchi axloq) bilan, qadriyatlarni esa maqsadga yo‘naltirilgan, ya’ni shaxs nimaga erishishni yaxshi deb bilishi bilan bog‘laydi. Bu farqlash maqolamiz uchun muhim: axloq faqat “nima taqiqlangan?” degan savol emas, balki “qanday inson bo‘lish kerak?” va “qaysi maqsadlar munosib?” degan savollarni ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli diniy tarbiyaning axloqiy vazifasini ikki tomonlama ko‘rish mumkin. Bir tomondan, u zararli yoki nomaqbul xatti-harakatlarga chegaralar belgilaydi; ikkinchi tomondan, halollik, rahm-shafqat, adolat, mas’uliyat, sadoqat va boshqalarga g‘amxo‘rlik kabi ijobiy yo‘nalishlarni rag‘batlantiradi. Diniy tarbiyaning faqat taqiq va jazoga asoslangan talqini uning tarbiyaviy salohiyatini toraytiradi.

2. Diniy ijtimoiylashuv: axloqiy shakllanishning asosiy mexanizmi. Philip Schwadel va Sam A. Hardy diniylikni yagona ko‘rsatkich orqali o‘lchash yetarli emasligini ko‘rsatib, uning diniy an’ana, ibodatga qatnashish, diniy e’tiqodning muhimligi, Xudoga ishonch, Xudoga yaqinlik va diniy do‘stlar kabi turli jihatlarini ajratib tahlil qiladilar. Ularning natijalariga ko‘ra, diniylikning barcha shakllari qadriyatlar bilan bir xil darajada bog‘liq emas [2]. Jesse Smith diniy tarbiyaning yoshlarning keyingi axloqiy shakllanishiga ta’sirini o‘rganar ekan, o‘smirlik davridagi diniy ijtimoiylashuvning turli shakllari keyinchalik shakllanadigan axloqiy asoslar va qadriyatlar

bilan turlicha bog‘lanishini ko‘rsatadi. Tadqiqotda diniy jamoa, oila, maktab va oilaviy diniy an’ana alohida omillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Diniy ijtimoiylashuvni shaxsning diniy bilim, ramz, marosim, me’yor, qadriyat va amaliyotlarni ijtimoiy muhit orqali o‘zlashtirish jarayoni sifatida tushunish mumkin. Bunda shaxs tayyor me’yorlarni shunchaki qabul qiluvchi passiv obyekt emas. U oilaviy tajriba, tengdoshlar muhiti, ta’lim, madaniyat va shaxsiy refleksiya orqali mazkur me’yorlarni talqin qiladi, qayta baholaydi va o‘z hayotiy tajribasiga moslashtiradi. Smithning tadqiqotida aynan diniy ijtimoiylashuvning multimodal xarakteri, ya’ni muayyan hodisa, jarayon yoki faoliyatning bir nechta shakl, kanal, usul yoki o‘lchamlar orqali namoyon bo‘lishi, muhim o‘rin tutadi. Muallif diniy tajriba jamoa, uy va maktab kabi turli muhitlarda turlicha shakllanishini ko‘rsatadi. Diniy tajribaning muntazamligi, intensivligi, ramziy mazmuni va umumiyligi uning axloqiy shakllanishga ta’sir kuchini o‘zgartirishi mumkin. Demak, “dindorlik darajasi”ning bitta ko‘rsatkichi bilan axloqiy shakllanishni tushuntirish metodologik jihatdan yetarli emas. Bu fikr Schwadel va Hardy tadqiqotlari bilan ham uyg‘unlashadi. Ular yosh amerikaliklar orasida diniylikning diniy an’ana, ibodatga qatnashish, dinning subyektiv ahamiyati, Xudoga ishonch, Xudoga yaqinlik va diniy do‘stlar soni kabi turli jihatlarini Schwartz qadriyatlari bilan bog‘lab o‘rgangan. Ko‘p o‘zgaruvchili tahlilda barcha diniy ko‘rsatkichlar bir xil darajada tushuntiruvchi kuchga ega emasligi ko‘rsatiladi [2]. Bu holat diniy tarbiyani differensial jarayon sifatida ko‘rish zarurligini anglatadi. Shunday qilib, diniy ijtimoiylashuvning axloqiy ta’sirini uchta mexanizm orqali umumlashtirish mumkin: namuna va taqlid, muloqot va izohlash, amaliy takrorlash. Ota-onaning o‘z xulqi, oiladagi diniy-axloqiy suhbatlar, jamoaviy ibodat yoki marosimlarda ishtirok etish, maktabdagi axloqiy-diniy mazmun – bularning barchasi shaxsning axloqiy sxemalarini, ya’ni insonning axloqiy vaziyatlarni anglash, talqin qilish, baholash va ularga munosabat bildirishini tashkil etuvchi bilimlar, qadriyatlar, me’yorlar va tasavvurlarning muayyan tuzilmasini shakllantirishga turlicha hissa qo‘shadi.

3. Oila – diniy va axloqiy ijtimoiylashuvning birlamchi muhiti. Smithning tadqiqotida oiladagi diniy munozaralar diniy marosimlarda qatnashishdan ko‘ra ayrim axloqiy ko‘rsatkichlarni tushuntirishda kuchliroq omil bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Bu holat oilani diniy-axloqiy ijtimoiylashuvning markaziy instituti sifatida ko‘rish imkonini beradi. Christian Smith va Patricia Snell yoshlarning o‘smirlikdan ilk kattalik davriga o‘tishidagi diniy va ma’naviy hayotini longitudinal yondashuv (muayyan hodisa, jarayon yoki shaxsdagi o‘zgarishlarni uzoq vaqt davomida, bir necha bosqichda takroriy kuzatish yoki o‘lchash) asosida o‘rganib, diniy e’tiqod va amaliyotlarning vaqt davomida o‘zgarishi mumkinligini ko‘rsatadilar. Bu yondashuv diniy tarbiyaning ta’sirini muayyan yoshdagi holat sifatida emas, balki hayot davomidagi ijtimoiylashuv jarayoni sifatida o‘rganish zarurligini asoslaydi [8]. Yoshlarning axloqiy shakllanishida oila

alohida o‘rin tutadi, chunki bola axloqiy qoidalarni dastlab abstrakt nazariya sifatida emas, balki kundalik munosabatlarda ko‘radi. Ota-onaning halolligi, boshqalarga munosabati, va’daga sodiqligi, mehnatga munosabati, zaif kishilarni himoya qilishi yoki aksincha, zo‘ravonlik va ikkiyuzlamachilik kabi salbiy namunalar bolada axloqning real mazmuni haqidagi tasavvurni shakllantiradi. Smithning natijalari ham oiladagi diniy munozaralar diniy marosimlarga qatnashishning o‘zidan ayrim axloqiy ko‘rsatkichlarni tushuntirishda kuchliroq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu juda muhim nazariy xulosaga olib keladi: diniy tarbiyaning samarasi faqat “nima qilinadi?” degan savolga emas, balki “nima uchun qilinadi?” degan savolning oilada qanday tushuntirilishiga ham bog‘liq. Ya’ni marosimiy amaliyot axloqiy ma’noga ega bo‘lishi uchun uning qadriyat va mas’uliyat bilan aloqasi tushuntirilishi lozim. Bunda diniy tarbiyaning avtoritar va dialogik shakllarini farqlash zarur. Faqat buyruq, taqiq va jazoga asoslangan model shaxsda tashqi nazoratga moslashishni kuchaytirishi mumkin. Dialogik model esa diniy-axloqiy me’yorlarning mazmunini tushuntirish, savol berish, vaziyatlarni muhokama qilish va shaxsiy mas’uliyatni anglashga ko‘proq imkon beradi. Shu jihatdan axloqiy internalizatsiya tashqi nazoratning ichki e’tiqod va o‘z-o‘zini nazorat qilishga aylanish jarayonidir.

4. Diniy jamoa va ta’lim muhitining o‘rni. Max Weber diniy g‘oyalar va qadriyatlarning insonlarning amaliy hayotini tashkil etishdagi roliga alohida e’tibor qaratadi. Uning tahlilida diniy dunyoqarash faqat e’tiqodlar majmui bo‘lib qolmay, balki kundalik hayot tarziga ta’sir ko‘rsatuvchi ma’naviy yo‘nalishga aylanishi mumkin [6]. Diniy jamoa shaxsga faqat diniy bilim bermaydi; u tegishlilik hissi, umumiy ramzlar va axloqiy me’yorlar tizimini yaratadi. Smith diniy jamoada ishtirok etish guruhga mansublik va uning me’yorlariga hurmatni shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq bunday mexanizm ikki yo‘nalishda ishlashi mumkin: u ijtimoiy birdamlikni kuchaytirishi mumkin, ayni paytda “biz” va “ular” chegaralarining haddan tashqari qat’iylashuvi orqali boshqa guruhlarga nisbatan bag‘rikenglikni susaytirishi ham mumkin. Shuning uchun diniy tarbiyaning axloqiy samaradorligini baholashda faqat diniy faollik miqdorini emas, balki uning mazmunini ham tahlil qilish lozim. Agar diniy amaliyot inson qadr-qimmati, adolat, rahm-shafqat, halollik va mas’uliyat bilan bog‘lansa, u kengroq ijtimoiy birdamlikka xizmat qilishi mumkin. Agar u faqat guruhga sodiqlikni mutlaq mezonga aylantirsa, axloqning universallashuv imkoniyatlari torayishi mumkin. Ta’lim muhitida esa diniy-axloqiy masalalar dunyoviy ta’limning umumiy maqsadlari – inson huquqlari, bag‘rikenglik, fuqarolik mas’uliyati, muloqot madaniyati va tanqidiy fikrlash – bilan uyg‘unlashtirilishi zarur. O‘zbekiston sharoitida mazkur masala ayniqsa muhim, chunki diniy va dunyoviy qadriyatlarning o‘zaro munosabati yoshlarning ijtimoiy identifikatsiyasi va axloqiy tanlovlariga ta’sir qiluvchi omillardan biridir.

5. Tashqi diniy amaliyotdan ichki axloqiy motivatsiyaga. Omar Lizardo madaniyatning shaxsiy darajada o‘zlashtirilishini deklarativ va nodeklarativ shakllarga ajratadi. Inson madaniy bilimni nafaqat ongli ravishda ifodalash va tushuntirish orqali, balki tajriba, takroriy ta’sir va amaliy faoliyat orqali nisbatan avtomatlashgan dispozitsiyalar ko‘rinishida ham o‘zlashtiradi [3]. Shu nuqtayi nazardan, yoshning diniy-axloqiy qoidalarni og‘zaki ravishda bilishi uning mazkur qadriyatlarni amaliy xulqida namoyon etishini avtomatik ravishda anglatmaydi. Demak, diniy bilim bilan diniy-axloqiy dispozitsiyani farqlash lozim. Maqolaning konseptual yangiligi sifatida diniy tarbiya ta’sirini to‘rt bosqichli jarayon tarzida tasavvur qilish mumkin: e’tiqodiy mazmun, ijtimoiylashuv, internalizatsiya, axloqiy xatti-harakat. Birinchi bosqichda shaxs ezgulik, yovuzlik, burch, mas’uliyat va insonning oliy maqsadi haqidagi tasavvurlar bilan tanishadi. Ikkinchi bosqichda bu tasavvurlar oila, ta’lim va jamoa orqali amaliy tajribaga aylanadi. Uchinchi bosqichda me’yorlar tashqi talab sifatida emas, shaxsning ichki mezoniga aylana boshlaydi. To‘rtinchi bosqichda esa ular real vaziyatlardagi axloqiy qarorlarda namoyon bo‘ladi. Bu model diniy tarbiya va axloqiy natija o‘rtasida avtomatik sababiy bog‘lanish mavjud degan soddalashtirilgan qarashdan farq qiladi. Diniy ta’lim olgan har bir shaxs bir xil axloqiy xulqqa ega bo‘lishi shart emas. Shaxsiy temperament, oilaviy muhit, tengdoshlar ta’siri, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, ta’lim darajasi, siyosiy-madaniy muhit va shaxsning o‘z refleksiyasi diniy ta’sirga vositachilik qilishi mumkin. Lizardo madaniyatning shaxsiy darajada deklarativ va nodeklarativ shakllarda o‘zlashtirilishini farqlaydi. Bu yondashuv diniy-axloqiy tarbiyani tushuntirishda ham samarali: shaxs diniy-axloqiy qoidalarni og‘zaki bayon qila olishi mumkin, biroq ularning kundalik xulqda avtomatik va odatiy tarzda namoyon bo‘lishi boshqa darajadagi o‘zlashtirishni talab qiladi. Demak, diniy-axloqiy bilim bilan diniy-axloqiy kompetensiyani aynanlashtirish mumkin emas.

6. Diniy tarbiyaning axloqiy ta’sirini O‘zbekiston jamiyati kontekstida talqin qilish. Diniy identifikatsiya ham ijtimoiy muhitdan ajralgan holda shakllanmaydi. Michele F. Margolis diniy identifikatsiyaning siyosiy muhit va partiyaviy jarayonlar bilan o‘zaro aloqasini tahlil qilib, diniy mansublikning shakllanishida kengroq ijtimoiy-siyosiy kontekstning ahamiyatini ko‘rsatadi [7]. O‘zbekiston jamiyatida diniy tarbiya masalasini o‘rganishda tarixiy-madaniy tajriba, oilaviy tarbiya an’analari, mahalla, ta’lim tizimi, diniy tashkilotlar va yoshlarning raqamli axborot makonidagi faoliyati birgalikda hisobga olinishi kerak. Bunda AQShda o‘tkazilgan NSYR tadqiqoti natijalarini O‘zbekiston uchun tayyor empirik xulosa sifatida qabul qilish metodologik jihatdan noto‘g‘ri bo‘ladi. Smithning tadqiqoti AQSh yoshlarining ma’lum guruhi va uning ijtimoiy-madaniy sharoitiga asoslangan. Uning nazariy mexanizmlari esa boshqa jamiyatlarda tekshirilishi mumkin bo‘lgan ilmiy gipotezalar sifatida qiymatga ega. O‘zbekiston sharoitida,

avvalo, diniy ijtimoiylashuvning qaysi kanallari kuchliroq ekanini aniqlash lozim: oila, mahalla, ta’lim, diniy-ma’rifiy muhit, tengdoshlar guruhi yoki raqamli platformalar. Ikkinchidan, yoshlar diniy-axloqiy me’yorlarni qanday talqin qilayotganini aniqlash zarur. Uchinchidan, diniy e’tiqod bilan amaliy axloqiy xulq o‘rtasidagi tafovutlar o‘rganilishi kerak. To‘rtinchidan, diniy qadriyatlarning universal axloqiy tamoyillar – inson qadr-qimmati, adolat, bag‘rikenglik va ijtimoiy mas’uliyat – bilan qanday uyg‘unlashishi tadqiq qilinishi lozim. Shu jihatdan maqolaning asosiy tezisi quyidagicha ifodalanadi: diniy tarbiyaning axloqiy salohiyati diniy me’yorlarning mavjudligidan ko‘ra, ularning shaxsiy tajriba, ijtimoiy munosabat va refleksiv tanlov orqali qay darajada internalizatsiya qilinganiga bog‘liq. Bu esa diniy tarbiyani yoshlarning mustaqil axloqiy fikrlashi bilan qarama-qarshi qo‘yish emas, balki uning mazmuniy va tarbiyaviy imkoniyatlarini tanqidiy tahlil qilishni talab etadi.

7. Tadqiqotning metodologik imkoniyatlari va cheklovlari. Mazkur mavzuni kelgusida empirik o‘rganish uchun aralash metodologiya maqsadga muvofiqdir. Miqdoriy bosqichda diniy tarbiya yo‘nalishi, oilaviy diniy suhbatlar, diniy jamoaga mansublik, diniy ta’lim tajribasi va axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi munosabatlar o‘lchanishi mumkin. Sifat bosqichida esa yoshlarning diniy-axloqiy qarorlar haqidagi hikoyalari, ota-onalar bilan muloqot, tengdoshlar ta’siri va diniy me’yorlarni talqin qilish usullari chuqur suhbatlar orqali o‘rganilishi mumkin. Bunday tadqiqotda “dindorlik”ni yagona o‘zgaruvchi sifatida olishdan qochish kerak. Schwadel va Hardy tadqiqoti diniylikning turli o‘lchamlari qadriyatlar bilan turlicha bog‘lanishini ko‘rsatadi [2]. Shuningdek, Smith tadqiqoti diniy omillarning axloqiy natijalarga ta’sirini boshqa omillar – ijtimoiy-demografik holat va ota-onalarning siyosiy qarashlari – bilan taqqoslaydi [1]. Demak, O‘zbekiston bo‘yicha tadqiqot ham ko‘p omilli modelga ega bo‘lishi kerak. Yana bir metodologik cheklov – korrelyatsiyani sababiyat bilan aynanlashtirmaslikdir. Diniy tarbiya va axloqiy xususiyat o‘rtasidagi bog‘liqlik uchinchi omillar bilan vositalanishi mumkin. Shu sababli longitudinal kuzatuv, nazorat o‘zgaruvchilaridan foydalanish va turli ijtimoiy guruhlar kesimidagi qiyosiy tahlil ilmiy jihatdan kuchliroq natija beradi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, diniy tarbiyaning yoshlarning axloqiy shakllanishidagi o‘rni bir yo‘nalishli va avtomatik jarayon emas. Uning ta’siri ijtimoiylashuvning shakli, mazmuni, davomiyligi va shaxs tomonidan qanday talqin qilinishiga bog‘liq. Smithning tadqiqotida oiladagi diniy munozaralarning ayrim axloqiy ko‘rsatkichlar bilan kuchli bog‘liqligi aynan shu jihatni ko‘rsatadi. Demak, axloqiy tarbiyada “diniy tadbirda ishtirok etish”ning o‘zi yetarli ko‘rsatkich emas; mazkur tajribaning shaxsiy ma’no va xulqqa aylanish mexanizmini o‘rganish muhim. Ikkinchi jihat – axloqning chegaralovchi va maqsadga yo‘naltirilgan tomonlarini birgalikda ko‘rish zarurati. Diniy tarbiya, bir tomondan, qaysi amallar noto‘g‘ri ekanini ko‘rsatishi mumkin;

boshqa tomondan, qanday inson bo‘lish kerakligi haqida ijobiy idealni shakllantiradi. Shuning uchun axloqiy tarbiya faqat taqiq va cheklovlar tizimi emas, balki o‘zini boshqarish, boshqalar manfaatini hisobga olish, mas’uliyatni qabul qilish va ezgulikka intilish qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonidir. Uchinchi jihat – diniy va dunyoviy axloqiy tarbiyani qarama-qarshi qo‘yishdan ko‘ra, ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlarini tahlil qilish zarurligidir. Yosh shaxs bir vaqtning o‘zida oila, ta’lim, do‘stlar, ommaviy axborot vositalari va raqamli muhitdan qadriyatlar oladi. Shu bois zamonaviy diniy-axloqiy tarbiya yopiq tizim emas, balki ko‘p manbali ijtimoiylashuv jarayonidir.

Xulosa. Yoshlarning axloqiy shakllanishida diniy tarbiyaning o‘rni masalasini chuqurroq tushunish uchun dinning mavjudligi bilan diniy ijtimoiylashuv shakllarini farqlash zarur. Smithning tadqiqoti diniy tarbiyaning oila, jamoa, maktab va oilaviy diniy an’ana kabi turli kanallari keyingi axloqiy asoslar va qadriyatlar bilan turlicha bog‘lanishini ko‘rsatadi. Bu natija diniy tarbiyani yagona, bir xil ta’sir qiluvchi omil sifatida emas, balki ko‘p darajali ijtimoiy jarayon sifatida o‘rganishni talab qiladi. Maqolada taklif etilgan konseptual yondashuvga ko‘ra, diniy tarbiyaning axloqiy ta’siri “e’tiqodiy mazmun – diniy ijtimoiylashuv – internalizatsiya – axloqiy harakat” zanjiri orqali tushuntiriladi. Ushbu zanjirning har bir bo‘g‘ini mustaqil tadqiqot predmetidir. Ayniqsa, tashqi diniy amaliyotning ichki axloqiy motivatsiyaga aylanishi yoshlarning axloqiy idroki va xulq-atvorini tushuntirishda muhim masala hisoblanadi. O‘zbekiston sharoitida esa mazkur nazariy modelni mahalliy empirik ma’lumotlar bilan tekshirish talab etiladi. Buning uchun diniy tarbiyaning oilaviy, ta’limiy, jamoaviy va raqamli shakllari, ularning yoshlarning axloqiy qadriyatlari va amaliy xulqiga ta’siri qiyosiy o‘rganilishi lozim. Shu ma’noda diniy tarbiyani faqat diniy bilim berish emas, balki insonning o‘z xatti-harakatini axloqiy jihatdan baholash, boshqalarning qadr-qimmatini tan olish, mas’uliyatli qaror qabul qilish va ijtimoiy birdamlikka hissa qo‘shish qobiliyatini shakllantirish jarayoni sifatida talqin qilish mumkin. Shunday qilib, diniy tarbiyaning ijtimoiy-falsafiy ahamiyati uning shaxsga tayyor qoidalarni berishidagina emas, balki mazkur qoidalarni ma’naviy ma’no, shaxsiy mas’uliyat va amaliy axloqiy tanlov bilan bog‘lash imkoniyatidadir. Aynan shu nuqta diniy ijtimoiylashuvni yoshlarning zamonaviy axloqiy madaniyatini shakllantirishning muhim omillaridan biri sifatida tadqiq etish uchun nazariy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Smith, J. (2023). Linking Religious Upbringing to Young Adult Moral Formation. Journal for the Scientific Study of Religion, 62(3), 481–499. https://doi.org/10.1111/jssr.12835.

2. Schwadel, P., & Hardy, S. A. (2022). What Aspects of Religiosity are Associated with Values? Journal for the Scientific Study of Religion, 61(2), 374–388. https://doi.org/10.1111/jssr.12777.

3. Lizardo, O. (2017). Improving Cultural Analysis: Considering Personal Culture in its Declarative and Nondeclarative Modes. American Sociological Review, 82(1), 88–115. https://doi.org/10.1177/0003122416675175.

4. Haidt, J. (2012). The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion. New York: Pantheon Books.

5. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. Advances in Experimental Social Psychology, 25, 1–65.

6. Weber, M. (2001). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. Routledge.

7. Margolis, M. F. (2018). From Politics to the Pulpit: Religious Identity and the American Political Divide. University of Chicago Press.

8. Smith, C., & Snell, P. (2009). Souls in Transition: The Religious and Spiritual Lives of Emerging Adults. Oxford University Press.